

جستاری بر تعزیه در ایران

ناصر ملاتیان

گاو بنا به دستوری که یک ملک از عالم بالا می‌آورد حرکت نمی‌کند.

در ایران وقتی صحبت از تعزیه می‌شود بیشتر نمایش‌های مذهبی مربوط به وقایع عاشورا و داستان مذهبی دیگر در نظر می‌آید.

شخصیت نامرئی مثل فرشته، ملک (جبرئیل، میکائیل، اسرافیل) و... جن را در تعزیه عاشورا می‌بینیم که به یاری امام وارد می‌شود.

جالب است بدانیم که در شخصیت‌های تعزیه جسد هم نقش بازی می‌کند مثل تعزیه بنی‌اسد که جنازه به سخن می‌آید و با بنی‌اسد برای پیدا کردن نعش شهدای کربلا گفت‌وگو می‌کند.

در تعزیه شخصیت روح را هم داریم که به صحنه می‌آید و گفت‌وگو می‌کند. مثلاً در تعزیه طفلان مسلم(ع) که روح حضرت مسلم(ع) ظاهر می‌شود و به خواب دو طفل در خانه حارث می‌آید.

تعزیه در معنای لغوی از «عزا» مشتق می‌شود ولی در مفهوم اصطلاحی به نوعی نمایش با شیوه روایتی گفته می‌شود.

در ایران وقتی صحبت از تعزیه می‌شود بیشتر نمایش‌های مذهبی مربوط به وقایع عاشورا و داستان مذهبی دیگر در نظر می‌آید.

در تعزیه دو گروه شخصیت می‌بینیم که اصطلاحاً به اشقیا و اولیا تقسیم می‌شوند. اشقیا مخالفین هستند که به آنها «مخالف» می‌گویند. اولیا، پیامبران، ائمه و خاندان و طرفداران آنان را در تعزیه «مؤافقان» می‌گویند و به عبارتی به «مؤافق» معروفند. کسی که در تعزیه نقش اشقیا را می‌خواند «مخالف‌خوان» و آن کسی که نقش اولیا را می‌خواند «مؤافق‌خوان» نام دارد.

در بین نقش‌های مؤافق در تعزیه گروه‌های مختلف از جنس‌های گوناگون می‌بینیم؛ بشر، حیوانات و موجودات نامرئی. آهو در تعزیه امام رضا(ع) و گاو در تعزیه متوکل، نقش مهمی دارند. وقتی به دستور خلیفه جبار می‌خواهند مرقد امام حسین(ع) را شخم بزنند این

تعزیه‌هایی هم وجود دارد که ضمن اجرا گریزی می‌زنند به صحرای کربلا.

این مسئله که چگونه می‌توان در یک نمایش، جن، ملک و روح را نشان داد، با شیوه جالب اجرایی تعزیه به راحتی حل شده است. مثلاً در تعزیه با زدن نقاب به چهره بازیگران، تقدس انبیا و ائمه (س) حفظ می‌شود. برای روح، جن و ملک برای اینکه سیمای آنها سیمای مشخصی برای هیچ کس نیست از نقاب (روبند) استفاده می‌شود.

همیشه در تعزیه بازیگران تخیل تماشاگران را به کار می‌گیرند، مثلاً در صحنه تعزیه یک سطل آب به عنوان شط فرات می‌گذارند و تماشاگر هم قبول می‌کند که این تمثیلی از رود فرات است و استفاده از همین نمادها باعث می‌شود که مردم گریه کنند و به سر و سینه بزنند.

البته تمامی تعزیه‌ها حزن‌انگیز نیست و گاهی تعزیه شادی آور هم اجرا می‌شود، از جمله عروسی رفتن حضرت زهرا سلام الله که فقط در بین بانوان اجرا می‌شود.

داستان‌هایی که به صورت تعزیه اجرا می‌شود در مرحله اول مربوط به

واقعه کربلاست، مثلاً آمدن حرّ و جلوگیری از حرکت کاروان امام (ع) در نهایت توبه و شهادت حرّ بن یزید ریاحی. تعزیه علی اکبر (ع)، حضرت عباس (ع)، تعزیه قاسم (ع)، و تعزیه عاشورای حسینی.

در سیر تاریخی تعزیه جدا از آنچه آمد تعزیه‌هایی نوشته و اجرا می‌شد مثل تعزیه حمزه سیدالشهدا که قبل از واقعه کربلاست یا تعزیه ابراهیم یا ذبح اسماعیل (ع).

اما درباره پیدایش تعزیه و اینکه به کجا می‌رود و چرا تعزیه در عصر حاضر دچار این حالت شده، برمی‌گردد به جلوگیری از برگزاری آن در زمان رضا شاه که به اسم خرافات انجام می‌شد، چون عده‌ای بر این عقیده‌اند که موضوع جنبه سیاسی در بین مردم داشته است.

اگر در آن زمان از رواج تعزیه جلوگیری نمی‌شد با توجه به رشد آن، امروز می‌توانستیم صاحب نوعی از تعزیه باشیم که هم در بعد مذهبی و هم در بعد سیاسی - اجتماعی بدون اینکه الزام و اجباری باشد که فقط از

شخصیت‌های برجسته مذهبی استفاده شود از شخصیت‌های مردم عادی هم بهره‌مند شویم.

چون در آن زمان کم کم تعزیه‌هایی به وجود می‌آمد که شخصیت‌های آنها مردم بودند که شدیداً با این نوع تعزیه مخالفت شد و از اجرای هر نوع تعزیه‌ای جلوگیری کامل به عمل آمد تا جایی که در روستاها و جاهای کم‌اهمیت و به دور از تماشاچی هم تعزیه برپا نمی‌شد.

درباره پیدایش و اجرای تعزیه می‌گویند از زمان عضدالدوله دیلمی این کار آغاز شده و در زمان شاه اسماعیل صفوی رونق گرفته است و اوج آن در دوره قاجار بوده و تا اوایل پهلوی هم از اعتبار و رونق برخوردار است.

از چهار پنج سال بعد از سلطنت پهلوی اول مشکلاتی از طرف حکومت برای اجرا و نمایش تعزیه اعمال می‌شد تا اینکه به کلی آن را تعطیل می‌کنند.

البته تا سال ۱۳۴۲ هم گاهی تعزیه‌گردان‌ها می‌توانستند به صورت نه‌چندان کامل تعزیه اجرا کنند ولی از آن به بعد سختگیری‌ها و اعمال‌نظرها زیاد شد و به‌قولی در صدد بودند تا ریشه تعزیه را قطع کنند.

مردم سلطانیه زنجان خاطرات زیادی در جلوگیری و برخورد شدید با اجرای تعزیه دارند و اینکه تعزیه در خفا و با مشکلات عدیده‌ای اجرا می‌شد.

در اینکه چگونه باید با تعزیه برخورد کرد باید از محققان و پژوهشگران خبره در این زمینه دعوت نمود و آنها را گرد هم جمع کرد تا چاره‌ای بیندیشند و در این زمینه کار عملی و علمی کنند و سره و ناسره را در تعزیه بشناسند و آنها را از هم تفکیک کنند و روش‌های موجود را به نحو احسن اصلاح نمایند.

نسخه‌های تعزیه

نوشته‌ها اشعار تعزیه را در نسخه‌های خطی به ارتفاع ۱۵ سانتی‌متر و عرض پنج سانتی‌متر به صورت مورب و کج می‌نویسند، تا وقتی تعزیه‌خوان آن را به دست می‌گیرد خط صاف و موازی در مقابل چشمش قرار می‌گیرد تا به راحتی بتواند آن را بخواند.

این نسخه‌ها زمینه‌های مختلفی دارند: نسخه‌های میر انجم مداح که معمولاً در اراک استفاده می‌شود. نسخه‌های میرعزا، میرغم در کاشان و تهران، نسخه زمینه قزوین از میرعزا و معین‌البکا.

تعزیه از اشعار خیلی پرمغز و عمیق برخوردار است. شاعران آن گاهی اشعار هم‌طراز شعر سعدی و حافظ سروده‌اند.

مجالس تعزیه

۱- واقعه کربلا

۲- قبل از واقعه کربلا

۳- خروج‌های بعد از قیام امام حسین(ع)

واقعه کربلا و حوادث بعد از آن مثل بازار شام، بنی‌اسد و وفات حضرت زینب(س)

واقعه قبل از کربلا، مثلاً نوح(ع)، ایوب، موسی، ذبح اسماعیل(ع)، مبعث، رحلت حضرت رسول(ص) و شهادت امام حسن(ع).

خروج‌های بعد از قیام امام حسین(ع)، مثل خروج سلیمان خزایی، مختار و احمد سفاح.

از قول تعزیه‌پرداز مشهور میرعزا نقل شده است که او ۳۶۵ مجلس تعزیه درست کرده است که تعزیه‌خوان‌ها بتوانند هر روز سال یک تعزیه اجرا کنند.

شهادت در آن اتفاق نمی‌افتد و جنگ نیست، در دسته تعزیه‌های بزمی قرار می‌گیرند که ممکن است عرفانی و طنز (فکاهی) هم باشند.^۱

۱. بخشی از این مطلب با استفاده از اطلاعات آقای قدرت‌الله فتحی، آقای رضا مشایخی تعزیه‌خوان‌های ورش قزوین و آقای داوود فتح‌علی بیگی، فارغ‌التحصیل هنرهای نمایشی در زمان اجرای تعزیه در زیاران طالقان و سلطانیه زنجان تهیه شده است.

۱۵ تعزیه در شهادت ۷۲ تن در صحرای کربلا و ۱۵ تعزیه از زمان حرکت از مکه و مدینه تا رسیدن به صحرای کربلا بوده است.

تعداد مجلس تاریخی تعزیه هم زیاد است مثل تعزیه: هابیل و قابیل، غدیرخیم، ذبح اسماعیل (ع) (در عید قربان).

در گذشته مجلسی از تعزیه هم بود که مرتبط به شیطان می‌شد که به صورت طنز و پندآموز بود. شیطان در این نمایش هنرنمایی می‌کرد:

دوستان حضرت شیطانم من

رهزن جمله خلقانم من

من بگیرم در مسجدها را

وسوسه من بکنم مردمان را

بی‌نمازان همگی جان منند

کم‌فروشان همه ایمان منند

مردم در این تعزیه هم می‌خندیدند و هم پند و نصیحت را می‌شنیدند.

از مجالس عرفانی تعزیه می‌شود از: مجلس ذکر، ایوب پیغمبر، معراج و بعثت پیامبر، جنگ‌های اسلام، مرهب خیبری، عمرو بن عبدود، جعفر طیار، و منصور حلاج نام برد. ولی آنچه عموم مردم و اغلب تعزیه‌گردان‌ها قبول دارند حدود ۱۵ تعزیه مشهور و معروف است.

تقسیم‌بندی تعزیه

بعضی‌ها تعزیه را به دو صورت تعزیه بزمی و تعزیه بزمی تقسیم می‌کنند. مجالسی که به جنگ و شهادت ختم می‌شود جزو تعزیه‌های بزمی است و تعزیه‌هایی که